

УДК 94[(4-191.2):321.5/«1918/1939»

Олександр СИЧ

**Вибір народів чи вибір еліт?
(до питання про суспільно-політичний устрій
держав Центрально-Східної Європи
після Першої світової війни)**

Як відомо, після Першої світової війни народи центрально-східноєвропейського регіону (хоча й не всі) здобули право на створення власної державності. Виникли чи були відтворені 9 незалежних держав. Процес здобуття національного суверенітету та державотворення відбувався в атмосфері неабиякого суспільного піднесення й ейфорії. Поява нових держав у Центрально-Східній Європі належним чином висвітлена в працях як зарубіжних, так і українських науковців. Але поза увагою дослідників тривалий час залишався ще один аспект, тісно пов'язаний із процесом державотворення, а саме: разом із здобуттям незалежності населенню новостворених держав потрібно було обрати й форму своєї державності, тобто її суспільно політичний устрій, а також економічну систему та ідеологію. На думку автора, для народів даного регіону це було питанням доленосного значення, адже від обраної моделі суспільно-політичного устрою вирішальною мірою залежав подальший напрямок їх історичного розвитку в ХХ ст., в яке вони вступили, фактично опинившись на периферії європейської цивілізації, яка вже тоді (принаймні, у західній частині континенту) досягла рівня індустріального суспільства. Спробуємо з'ясувати, наскільки самостійним і усвідомленим був цей вибір і хто був його протагоністом - народи чи місцеві еліти?

© Сич О.

Друкується за: Вибір народів чи вибір еліт? (до питання про суспільно-політичний устрій держав Центрально-Східної Європи після Першої світової війни). *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія.* Чернівці: Чернівецький університет, 2019. № 2. СС. 79 - 85.

Сич Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Отже, із набуттям незалежності на порядок денний стало питання й про суспільно-політичний устрій нових держав. Вирішення цього завдання ускладнювалося через відсутність досвіду державотворення у більшості народів даного регіону, які впродовж століть були позбавлені власної державності, перебуваючи у складі імперій Габсбургів, Гогенцоллернів і Романових. Тому зрозуміло, що стан їхнього суспільного розвитку визначався самим фактом перебування в складі цих імперій, а, отже, й відповідною політико-правовою культурою, яка сформувалася в умовах монархізму, централізму в управлінні, жорсткого соціального контролю, корпоративності й станової ієрархії (особливо в офіцерському та чиновницькому середовищі), значного впливу церкви. Менталітету населення були притаманні такі риси, як орієнтація на соціальну стабільність та порядок, негативне ставлення до яких-небудь нововведень, схильність до суворого дотримання традицій, усталених норм, звичаїв, авторитету.

Новостворені держави (або, як їх ще називали, «держави-наступники», тобто створені на теренах колишньої Австро-Угорщини) зробили вибір на користь ліберально-демократичної моделі суспільно-політичного устрою.

Це пояснювалося, як видається, головним чином трьома обставинами. По-перше, даний вибір значною, а можливо, й вирішальною мірою визначався головним підсумком Першої світової, а саме: перемогою держав Антанти та США; іншими словами, мало місце, так би мовити, «рівняння на переможців» - носіїв зазначеного устрою.

По-друге, представники місцевої, в першу чергу, інтелектуальної еліти, які власне й очолили національно-визвольні рухи народів даного регіону, дотримувалися прозахідної, ліберально-демократичної орієнтації. Згада-ти хоча б першого президента Чехословацької республіки Томаша Масарика, який свого часу сприйняв домінуючі в Америці, але неприйнятні в Австро-Угорщині цінності лібералізму. Як відомо, в його житті й діяльності орієнтація на Захід, прихильність західним цінностям і культурі в їх англо-американському варіанті грали першорядну роль, й, можна

сказати, стали суттєвим чинником, який визначав міжвоєнну історію Чехословаччини, суспільно-політичний розвиток якої проходив на засадах демократії, з визнанням пріоритетності західних впливів¹.

По-третє, і політичну карту Центральної та Східної Європи, тобто кордони новостворених держав, і параметри їх суспільно-політичної системи визначали під час роботи Паризької мирної конференції переможці в Першій світовій. Зрозуміло, що даючи «санкцію» на створення нових держав та їхнє міжнародно-правове визнання, провідні західні держави переслідували власні цілі, прагнучи до зміцнення власного політичного впливу в центрально-східноєвропейському регіоні. З огляду на це, вони вважали для себе важливим швидко ліквідацію спадщини авторитарних імперій і форсування процесів демократизації у новостворених державах. Тому, розробляючи умови мирного післявоєнного устрою, вони відверто задекларували свою зацікавленість у просуванні саме ліберально-демократичної моделі та прискореному становленні представницьких режимів у Центрально-Східній Європі. Іншими словами, із наданням і визнанням права на національну державність народам даного регіону була недвозначно запропонована й *модель суспільно-політичної системи*.

Треба визнати, що прийняття та запровадження в молодих країнах Центральної та Східної Європи саме такої системи дійсно створювало умови для початку чи прискорення (залежно від країни) *процесу модернізації* соціально-економічних відносин, суспільних інститутів, політичної культури, духовного життя на засадах ліберальної демократії та ринкової економіки.

Проте, тут виникає ціла низка питань. Наприклад, чи був вибір такої суспільно-політичної моделі *добровільним* з боку тих народів, яким належало жити в умовах значною мірою геть нової для них суспільної системи, чи *запрограмованим* (а отже, фактично зробленим за них) волею «архітекторів» післявоєнного устрою світу? І чи був такий вибір зроблений *народом або народами* новостворених країн Центральної та Східної Європи чи передусім *провідниками* національно-визвольних рухів із представників ліберально-демократичної

(прозахідної) еліти, насамперед інтелектуальної? Також постає питання, наскільки *масовою, свідомою та однотайною* була міра суспільної підтримки цього вибору чи, послуговуючись термінологією політологів, ця підтримка була суто *ситуативною*, а, отже, тимчасовою? І, нарешті, чи склалися об'єктивні та суб'єктивні передумови саме для *такого вибору* чи він насамперед визначався результатом Першої світової війни, а саме перемогою держав Антанти та США, які уособлювали модель індустріального суспільства? Власне, ці питання можна звести до одного знаменника й сформулювати у стислому вигляді: це був вибір народів чи їхніх еліт?

Щоби дати відповідь і зрозуміти, наскільки природним і виправданим був цей вибір, варто ретроспективно розглянути зміст і підсумки їх суспільно-політичного розвитку в міжвоєнний період.

У перші післявоєнні роки в країнах даного регіону до влади прийшли сили, що орієнтувалися на проведення модернізаційних реформ, спрямованих на розбудову ліберально-демократичної держави та індустріального суспільства (націонал-ліберали у Румунії, Демократична партія в Сербії, Партія «Народової демократії» в Польщі, група «Град» у Чехословаччині). Ініціатива у внутрішньополітичному житті перейшла до буржуазно-демократичних партій, які раніше не мали широкої соціальної бази в суспільстві. Причиною їх, на перший погляд, неочікуваного лідерства була не тільки підтримка з боку впливових політичних кіл Заходу, але й вдале поєднання в їхній діяльності ідей національного відродження з готовністю до зламу старих державних структур, дискредитованих у роки війни, та наявністю ліберально-демократичних програмних настанов. Саме ці політичні сили – зрозуміло, під впливом перемоги західних демократій у війні 1914 - 1918 рр. – зробили спробу перенести на місцевий ґрунт характерні для них політичні структури та конституції (переважно французького, британського, в деяких випадках – швейцарського зразка). Як писав з цього приводу сучасний дослідник Жак Рупнік, «західні гарантії новим державам, створеним Версальським договором, йшли рука об руку з просуненням західних конституційних моделей»². Наприклад, основою так званої

«березневої» 1921 р. конституції Другої Речі Посполитої стала конституція французької Третьої Республіки. Характерно, що навіть преамбула конституції Чехословацької республіки 1920 р. копіювала початок Конституції США 1787 р., розпочинаючись словами: «Ми, Чехословацький народ...».

Процес демократизації суспільно-політичного життя розгорнувся в усіх країнах, які переживали період національно-державної консолідації, хоча й різною мірою. Найбільш послідовно демократичні перетворення були проведені в Польщі та Чехословаччині. Тут були прийняті конституції, які юридично оформлювали республіканський лад, закріплювали демократичну політичну систему, поділ вищої влади на три гілки парламентської демократії, проголошувала основні демократичні права (свободу й недоторканість особи, рівність всіх громадян країни, незалежно від походження, національності, раси або релігії, свободу союзів, зборів, друку, слова тощо. Вибори до парламенту здійснювалися на основі пропорційного, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні. У лютому 1920 р. була прийнята конституція Вибори до парламенту (двопалатні Національні збори) й таємного виборчого права. Процес формування державності на демократичних засадах здобув, на перший погляд, широку підтримку в суспільстві, в тому числі з боку соціалістичних партій. Так, у Чехослаччині, вони, скориставшись демократичними процедурами, переконливо перемогли на муніципальних виборах у червні 1919 р., а соціал-демократ В. Тусар навіть очолив перший уряд.

В інших країнах Центральної та Східної Європи демократичні перетворення мали не такий радикальний характер. У Болгарії, Румунії, Королівстві сербів, хорватів і словенців демократичні зміни торкнулися переважно сфери виборчого права, а також привели до формального закріплення у законодавчих актах громадянських прав і свобод, до ліквідації архаїчних форм судового процесу тощо. Проте, в цих країнах монархічна форма правління збереглася, а партії та рухи ліберально-демократичної орієнтації займали в політичному процесі загалом доволі помірковані позиції.

Однак, при всій важливості конституційного закріплення громадянських прав і свобод, запровадження багатопартійності та парламентаризму в політичне життя цих держав, проведення регулярних виборів, слід визнати, що само по собі це не могло відразу ліквідувати авторитарну політичну культуру традиційних суспільств, яка складалася в даному регіоні століттями. Давалася взнаки й відсутність глибоких передумов у суспільній свідомості для сприйняття та поширення ліберально-демократичної ідеології, що зробило процес демократизації поверховим, нестійким.

Як виявилось, потяг для демократизації, характерний для прозахідних еліт, які встали біля керма новоутворених держав, не відображали настрої широких мас населення, які жили впродовж століть в умовах авторитарного суспільства. Незабаром з'ясувалося, що післявоєнна політизація народних мас здебільшого мала імпульсивно-емоційний характер, будучи зумовленою скоріше загальною ейфорією, яка супроводжувала злам попередньої - імперської - державності та здобуття незалежності, ніж усвідомленою готовністю до копіткої, щоденної праці заради розбудови нової суспільно-політичної системи, яка вимагала зовсім іншого рівня громадянської відповідальності. Широкі верстви населення, як і раніше, були психологічно не готовими до активної участі в суспільно-політичному житті в рамках нової для них конституційно-правової системи.

Демократизація суспільно-політичного життя могла б бути успішнішою, а отже, здобути більш суттєву підтримку населення, якби вона підкріплювалася відчутними досягненнями в соціально-економічній царині.

Спершу здавалося, що це уповні реальна перспектива, адже прихід до влади буржуазно-демократичних сил спричинив початок широкомасштабних внутрішніх реформ, які були спрямовані на проведення аграрних перетворень, будівництво чи технічне переобладнання підприємств машинобудівної, добувної, переробної, текстильної промисловості, розвиток банківсько-фінансової сфери, спроби державного регулювання трудових відносин тощо.

Однак, незважаючи на певні успіхи першої хвилі економічних реформ, вони не були реалізовані в повному обсязі (а часто й не доведені до кінця), а їх результати виявилися вельми скромни-

ми. До того ж – і це важливо! – переважна частка населення не змогла швидко призвичаїтися до динамічних змін і суперечливих проявів процесу модернізації, що, в свою чергу, не лише вповільнювало темпи реформ, але й суттєво знижувало їх реальний економічний ефект, збільшувало державні витрати на їх проведення, породжувало соціальну напругу в суспільстві.

Недивно, що через деякий час така пришивдшена, спрямована на злам самих устоїв суспільства модернізація, яка проводилася «згори» досить вузьким колом представників буржуазно-демократичної еліти, почала стикатися з постійно зростаючим опором традиційних верств населення.

В умовах загострення соціально-економічних проблем внаслідок проведення реформ, які вели до ліквідації усталених форм існування, в масах народжувалося бажання повернутися до звичного укладу життя, побачити на чолі держави «сильну людину», здатну навести лад і приборкати реформаторський запал політиків прозахідної орієнтації. Для більшої частини населення більш близькими й зрозумілими були патріархальні моральні цінності та гасла націоналістів, ніж запозичені, привнесені ззовні ліберально-демократичні ідеї з такими поняттями, як громадянська відповідальність, свобода індивідуального вибору, права людини тощо. Саме така, успадкована від імперських часів суспільно-політична орієнтація більшості народу і стала важливою причиною слабкості демократичних інститутів і, як наслідок, помітного посилення авторитарних тенденцій у політичному житті країн Центральної та Східної Європи.

Ще одним чинником, який, на наш погляд, фатально позначився на долі демократії зокрема, став націоналізм, на який «захворіли» правлячі еліти центрально-східноєвропейських країн.

Як не дивно, але націоналізм, нібито остаточно дискредитований під час війни, швидко відродився в нових суверенних державах. Лідери національних рухів, прийшовши до влади, всіляко підкреслювали мовні й культурні відмінності, роздмухували «історичні образи», завдані їхній нації іншими народами, нехтували традиційними зв'язками та економічними інтересами, висували претензії до сусідів. Встановлені ними

режими в новостворених або реорганізованих державах Центрально-Східної Європи, писав відомий британський історик Ерік Хобсбаум, «тяжіли до націоналізму, почасти через незадоволення політикою іноземних держав, програмами війнами чи прогнилими імперіями, почасти від того, що розмахування національним прапором обіцяло владі легітимність і популярність»³.

Таким чином, майже кожна з новостворених держав відтворювала, нібито в мініатюрі, ту імперію, в складі якої раніше перебували її народи, тобто включала етнічні меншини, як правило, незадоволені своїм статусом у цих нових державах, уряди яких відмовили їм у праві на самовизначення, реалізувавши його тільки для своїх народів. Більше того, становище етнічних меншин у новоутворених державах у чомусь навіть погіршилось. Мабуть відчуваючи, що незабаром це може стати джерелом гострих конфліктів, творці нової Європи намагалися запобігти їхньому виникненню, включивши в мирні договори спеціальні статті щодо становища й прав етнічних меншин. У Черчілль свідчив: «Необхідно додати, що в усі договори стосовно кордонів нових держав були внесені точні й докладні установлення, що мали за мету захистити національні меншини, забезпечити їм справедливе ставлення й надати їм повне рівноправ'я»⁴. Юридично це було оформлено у так званому Трактаті меншин. Але, як показав вже найближчий час, цього виявилось недостатньо, бо націоналістичні уряди цих держав а ргіогі не могли дотримуватися демократичної політики щодо меншин.

Так, незважаючи на те, що права меншин у Другій Речі Посполитій були закріплені в Конституції 1921 р. та інших законодавчих актах, впродовж 1919 - 1926 рр. уряд та інші державні установи систематично ігнорували взяті на себе міжнародні зобов'язання (згадати хоча б політику колонізації та асиміляції стосовно української меншини). У Румунії, де в 1930 р. національно-етнічні меншини склали 28% населення, споглядалася подібна ситуація. Попри відповідні статті у конституції держави та закон про національність (1924 р.), румунська влада також мала доволі серйозні проблеми зі своїми меншинами, особливо угорською, яка, будучи незадоволеною

проведенням земельної реформи в Трансільванії, законами про освіту та ін., протягом 1920 - 1940 рр. подала 47 скарг до Ліги Націй⁵. Навіть Чехословаччина, яка була, на думку Э. Хобсбаума, «єдиною справжньою демократією в Східній і Центральній Європі», в 1930-ті роки «не змогла більше утримувати разом чехів, словаків, німців, угорців і українців»⁶.

Автори цікавої статті, що має назву «Подвійні трансформації: формування нації та демократизація у міжвоєнній Східно-Центральній Європі», справедливо зазначають, що «націоналізм став свого роду державною доктриною, який глибоко впливав на внутрішню політику й, в кінцевому підсумку, зірвав постійні зусилля демократизації»⁷. Вони визнають, що «національні» цінності виявилися для місцевих еліт більш пріоритетними, ніж «демократичні» цінності, тому така їх політика «підривала або навіть перешкодила демократичній консолідації»⁸. Відомий англійський історик Джон Кіган писав: «Ортодоксальні націоналісти зуміли взяти гору над етнічними меншинами в Югославії, Чехословаччині і Польщі... Звільнення народів Східної Європи від імперського правління німецькомовних династій – Гогенцоллернів або Габсбургів – принесло настільки ж мало спокою в держави, які вони заснували. Жодна з них – Польща, Чехословаччина, Сербське Королівство, Хорватія і Словенія чи, як вона стала називатися з 1929 року, Югославія – не стала незалежною з достатньою однорідністю, щоб почати стійке політичне життя»⁹.

Отже, націоналізм став вельми важливим чинником, який значною мірою зумовив відмову від демократичних інститутів і процедур і водночас перехід до авторитарних форм правління. Це, зрештою, змінило характер і напрямок політичного розвитку країн розглядуваного регіону (з демократичного на авторитарний) та призвело до остаточного згортання модернізаційних реформ, розпочатих після Першої світової війни. З середини 1920-х рр. у цих країнах має місце низка державних переворотів і встановлення диктаторських режимів.

Таким чином, після Першої світової війни народи Центральної та Східної Європи, здобувши власну державність, разом із нею отримали історичний шанс, а саме: за зразком провідних країн Західної Європи та Північної Америки розпочати розбудову

нового суспільства з демократичною системою державного управління та ринковою економікою. Однак проведена – переважно завдяки тиску ззовні та за ініціативи прозахідно налаштованої еліти – демократизація суспільно-політичного ладу виявилася доволі формальною й поверховою, вона виявилася нездатною кардинально змінити притаманну населенню політичну культуру, норми соціальної поведінки та усталені традиції. Фактично більшість населення не сприйняла її чи, радше, не була до неї готовою, перебуваючи в полоні традиційних уявлень і стереотипів, успадкованих від імперського минулого. Вже незабаром, буквально через 5 - 7 років після здобуття власної державності, стала очевидною поверховість демократичних змін у Центрально-Східній Європі. Архаїчна соціальна структура (переважання селянства, різке скорочення внаслідок світової війни прошарку аристократії, порівняно незначна чисельність робітничого класу, соціальна неоднорідність буржуазії), заплутаність національних відносин і зростаюче незадоволення національних меншин), нестійке соціально-економічне становище, відсутність реальної національно-державної єдності (у тому числі через успадковані від імперського минулого проблеми регіоналізму) зумовили нездатність тих політичних сил, які отримали владу, керувати країною за допомогою демократичних механізмів. Тому, як дотепно зауважив знаний американський історик угорського походження Джон Лукач: «Тодішня перемога західних демократій, крім усього іншого, призвела до прийняття французького (а в деяких випадках - британського і швейцарського) типу конституцій і політичних структур по всій Європі. Але ці піджаки імпортного покроя не налізли на кремезні постаті їх тимчасових власників. Шви скоро розійшлися, одяг довго не носився. Максимум через 14 років після 1920 року більшість країн Східної та Південної Європи... закинули парламентську демократію (зауважте, що це сталося навіть до того, як в цьому напрямі почав чинити вплив і тиск гітлерівський Третій рейх)»¹⁰.

Звідси випливає очевидний висновок: зроблений вибір – з точки зору здійснення суспільно-політичної та економічної модернізації західного зразка – виявився короткочасним і в цілому невдалим (виняток становила хіба що Чехословаччина), а речникам такого вибору (з середовища

національної еліти) вочевидь бракувало широкої народної підтримки. У підсумку, за визначенням У. Черчилля, ці «високонаціоналістичні держави»¹¹, як і раніше, залишалися фактично «периферійними» країнами Європи.

Водночас не варто вважати, що цей перший демократичний досвід нічого не дав народам центрально-європейського регіону. Хай і нетривале перебування в умовах демократичної системи започаткувало процес формування засад сучасного громадянського суспільства, а встановлені консервативними силами авторитарні диктатури не змогли повністю відновити традиційне суспільство та розв'язати назрілі проблеми. Більше того, деякі з них втягнули свої країни в Другу світову війну на боці держав фашистського блоку, поставивши їх таким чином на грань національної катастрофи, внаслідок чого після війни питання суспільного вибору знову постало на порядок денний.

Ключові слова: суспільно-політичний устрій, еліти, процес модернізації, імперська спадщина, демократизація, націоналізм.

Примітки:

¹ Див. докладніше: *The spirit of Tomash G. Masarik (1850- 1937): An antology / Ed. by Kovtun G., London, 1990.*

² Rupnik J. *Eastern Europe: The International Context.* In: *Journal of Democracy.* 2000, N 2, p. 117.

³ Э.Хобсбаум. *Эпоха крайностей: Короткий двадцатый век (1914 - 1991)* [Eric Hobsbawm. *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914 - 1991*]. М., 2004. с. 126.

⁴ Черчилль У. *Мировой кризис. Автобиография. Речи.* [Winston S. Churchill. *The World Crisis*]. М., 2004. с. 284.

⁵ Bulei I. *A Short History of Romania.* Second edition. Bucharest, 1998. P. 121.

⁶ Хобсбаум Э. *Эпоха крайностей.* с. 155.

⁷ Heidi Hein-Kircher, Steffen Kailitz. *"Double transformations: nation formation and democratization in interwar East Central Europe.* In: *Nationalities Papers,* 2018, Vol. 46, No. 5, pp. 746 - 747.

⁸ Hein-Kircher H., Kailitz St. «*Double transformations*»: 'nation formation and democratization in interwar East Central Europe, p. 746.

⁹ Киган Д. *Первая мировая война* [John Keegan. *The First World War*]. М., 2002, сс. 550, 556.

¹⁰ Лукач Дж. *Конец двадцатого века и конец эпохи модерна*. [Gohn Lukacs. *The End of the Twentieth Century and the End of Modern Age*]. СПб., 2003, с. 135.

¹² Черчилль У. *Мировой кризис*, с. 508.